

УДК 94(477)+323.111 «18–19»

Викторія Венгерська, канд. історичних наук, доцент кафедри історії України, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Житомир

Розвиток російського та українського національних проектів в умовах Російської імперії

Націотворчий процес є порядком культурних та політичних взаємодій, концепцій, ідей та практик. Розвиток українського проекту загрожував руйнацією імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із іншими стало для Російської імперії складним випробуванням яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання» руйнувала образ руської єдності та засади концепції «офіційного націоналізму».

Ключові слова: націотворчий процес, «офіційний» націоналізм, династична лояльність, ліберальні та консервативні проекти.

Викторія Венгерская. Развитие российского и украинского национальных проектов в условиях Российской империи

Процесс создания наций – это порядок культурных и политических взаимодействий, концепций, идей и практик. Развитие украинского проекта угрожал разрушению имперской национальной иерархии.

«Украинский вопрос» стал для Российской империи сложным испытанием, которое она так и не смогла пройти. Появление «украинского вопроса» разрушало образ русского единства, и соответственно, основы концепции «официального национализма».

Ключевые слова: процесс создания наций, «официальный» национализм, династическая лояльность, либеральные и консервативные проекты.

Viktoriia Vengerska. The development of Russian and Ukrainian national projects in the terms of Russian Empire

Nation creation process is the order of cultural and political interactions, concepts, ideas and practices. The development of Ukrainian project threatened the existence of imperial national hierarchy. «Ukrainian question» along with other was for the empire complex challenge, which it was unable to go through. The emergence of «Ukrainian question» was destroying the image of Russian Unity and principles of the concept of «official nationalism».

Keywords: nation building, «official» nationalism, dynasty loyalty, liberal and conservative projects.

Процес націотворення став визначальною рисою XIX ст. В період з кінця XVIII до середини XIX ст. були окреслені та артикульовані нові ідеї, що визначили зміст суспільних та політичних течій, концепцій, які мали безпосередній вплив на формування національних «проектів». Дослідження особливостей національного феномену неможливе поза межами імперського. На думку відомого британського історика, фахівця з порівняльної історії імперій Д.Лівена [1, с.71–94], імперія, по-перше, мала та має величезне значення для сучасного світового порядку, а по-друге – імперія як концептуальна категорія може стати у нагоді для розуміння природи сучасної міжнародної політики. Він характеризує всі сухопутні (континентальні) імперії XIX ст. як «аристократичні», оскільки в них панував та експлуатував клас, а не співтовариство, тим більше, не нація. На підтвердження цієї думки Д.Лівен наводить приклад Росії, яка до 1860 р. була союзом різноманітних груп землевласників довкола російського помісного дворянства, який виступав центром системи. «Еліта цього суспільства доволі часто краще говорила французькою, ніж російською, та сприймала себе не лише як членів правлячої класу Росії, але також як частину європейської космополітичної аристократії» [1, с.75].

Перші зрушення в сенсі зміни акцентів в дослідженнях імперій пов'язуються із монографією А.Капеллера [2]. Вчений наголошує, що ідеал етнічно монолітної національної держави виник лише в XIX ст. та приніс багато згубного для історії людства. Вивчення політичних імперій може поновити в пам'яті альтернативні принципи конструювання держави і суспільства та виявити неадекватність національно-державного (етнічно звуженого) принципу. Для цих цілей ідеально підходить поліетнічна Російська імперія з її широким розмаїттям, яке охоплює Європу та Азію, чотири світових релігій та широку школу спільного проживання та економічних занять. На думку А.Капеллера, малороси перестали сприйматися російським центром як самостійна етнічна група, а виключно (хоч і специфічний), але варіант росіян. Вибудована схема російсько-слов'янської єдності у складі великоросів, малоросів та білорусів повинна була обслуговувати цю ідею. Формування нації та національний рух українців, найбільшою за кількістю після росіян етнічної групи імперії, безпосередньо загрожувало існуванню цілісності російської нації [2, с.49]. Характерним для російських інтелектуалів, власне і частини політичної еліти Російської імперії в XIX ст. була спроба осмислення та визнання рівня дотичності категорії імперії та модерної нації. На думку О.Міллера, поняття «нація» починає наповнюватися модерним політичним змістом з 90-х рр. XVIII ст. Протягом перших двох десятиріч XIX ст., як стверджує О.Міллер, через проблеми пов'язані з перекладом терміна російською мовою, починають використовувати в якості аналогів слова «народ» та «народність». Одночасно, зі збільшенням усвідомленості етнокультурної гетерогенності імперії, поняття нація та народність почали використовувати і для обговорення проблем асиміляції та акультурації [3, с.60].

Завданням запропонованого матеріалу є визначення рівня взаємодій концепцій, ідей та практик спрямованих на формування російського (як «офіційного» так і «не офіційного») та українського національних проектів в імперських умовах.

Починаючи із 60-х рр. XIX ст. царат здійснював кроки у напрямку націоналізації. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Адаже такі тенденції відповідали тій моделі, яку вже апробували в Європі. Європейські еліти, вступаючи в епоху масової політики, намагалися обґрунтувати своє право на владу в категоріях націоналізму. Головним пріоритетом стратегії царату у збереженні імперії було забезпечення того, щоб українці та білоруси – з мірою перетворення їх в грамотних модерних «громадян» – не отримали при цьому своєї власної високої культури та незалежної політичної лояльності [3, с.50]. Водночас, існували значні проблеми у взаєминах між династичною державою та російською модерною нацією, яка формувалася паралельно із іншими. Широко кола російського суспільства не довіряли цій державі. Більше того, освічені громадяни, які традиційно складали групу лідерів думок, відверто негативно ставилися до царату та не поділяли варіант російського патріотизму, який їм пропонувався.

У середині XIX ст. зустрічалися підходи, в яких знайшли відображення як традиційна відданість монархізму як основі імперії, так і елементи модернізаційних віянь. Одне із визначень знаходимо у виданні, яке датується 1853 р. Його автором є етнограф, етнічний німець, який навчався в Берлінському університеті, Г.Паулі [4]: «Російська нація в корені своєму слов'янська, але формування її відбулося під потужним впливом сторонніх впливів. Це видатна, однак досить широка релігійна, політична та національна спільнота, яку неможливо розглядати поза контекстом стержневої державної ідеї, яка виражена в слові «цар». Росіяни (русские), тобто мешканці губерній Великоросії...» [4, с.4]. Запропоноване сприйняття «русских» як мешканців губерній «Великоросії» закріплюється в середині століття та зберігається в майбутньому. Для конкретизації «племінної» (етнічної) ознаки використовували поняття «великорос».

Особливе місце в трансформації свідомості та сприйняття «русскості» і політичних реалій нового часу належали цілому ряду чинників. Серед яких першість закріплена за селянською реформою 1861 р. та низкою наступних реформ і суспільній реакції на особливості їх реалізації. Селянська реформа викликала значне розчарування не лише в селянському середовищі. Не менш обділеними та ображеними вважала себе переважна частина російського дворянства. Молодий імператор Олександр II змушений був докласти зусиль для примирення дворян із урядом та собою. В цих умовах спостерігався спалах інтелектуальної активності, представники різних світоглядних таборів намагалися запропонувати власне бачення майбутнього політичного розвитку імперії. «Одночасно реформи посилювали протиріччя між принципами супранациональної станово-династичної імперії та модерної нацією поза залежністю від громадянсько-державного або етнічного типу» [5, с.35].

Відомий у дореформений період своїми ліберальними поглядами, впливовий російський публіцист та видавець, М.Катков став на виразно консервативні позиції. Про еволюцію його поглядів свідчить наступний вислів: «Авторитарне правління та вміння ефективно і жорстко користуватися силою було головною рисою, яку нація хотіла бачити у своєму монарху»... «Багато племен, але всі ці різнірідні племена, які перебували на околицях великого «русского миру», складають його живі частини та відчують свою єдність з ним в єдності держави, в єдності верховної влади – царя, у живому... втіленні цієї єдності» [6, с.100]. В 60-ті рр. Катков бачив у державі втілення етнічного духу, слов'янофілі та панславіти в 70-ті рр. шукали джерело національного духу в релігії та культурі народу [7, с.619]. Лише у 80–90-х рр. XIX ст. відбуваються кардинальні свідомісні «зсуви», які і призводять до наповнення «русскості» новим змістом із політичним підтекстом. Сучасні російські дослідники висловлюють думку, що поняття «русскості» набуває нового сенсу після царевбивства Олександра II. Йдеться про використання терміну в характеристиці графа Ігнат'єва, який мав заступити на посаді голови Міністра внутрішніх справ ліберального М.Лоріс-Мелікова. «Граф Ігнат'єв – людина не із чистого металу, навпаки, весь із лігатури, але в ньому дзвенить срібло руського інстинкту». Поняття «русскості» ще не раціоналізоване, і сутність його усвідомлюється інстинктивно» [1, с.61]. Одночасно, як стверджує О.Міллер, з 80-х рр. відбувається утвердження поняття «нація» в ролі ключового політичного символу, який властивий для нього в європейському політичному житті XIX ст. У цей же час династія Романових переважно спрямована схилитися до націоналістичних методів легітимації власної влади.

Вже в нових умовах, пов'язаних із наслідками першої російської революції та запровадження парламентаризму, М.Грушевський висловлює таку думку щодо розвитку російського націоналізму: «Цілком несподівано своє національне обличчя виявив великоруський націоналізм, існування якого і навіть саму можливість існування так часто заперечували. Промайнула теорія «російської нації», як останнє слово ліберального централізму, що досить виразно можна було відчутися у колах, які старанно відмежовувалися від нового великоросійського націоналізму й імперіалізму» [8, с.146].

Під час революції 1905 р. з'являється гасло «Росія для руських». Його поява продемонструвала наявність кардинальних протиріч між представ-

никами ліберальних та консервативних сил. Вперше озвучив гасло радикальних правих лідер Руської монархічної партії В.Грінгмут (етнічний німець). Особливе символічне значення у сприйнятті та трансформації понять «руськості» та нації мало спорудження пам'ятника у Новгороді, присвяченого тисячоліттю Росії [9,с.118]. «Історія пам'ятника демонструє, що вони прагнули репрезентувати важко вловиме поняття «нації», яке спроможне включити в себе соціальні групи поза зв'язком із державою та об'єднати монархію із народом» [9,с.119]. Судячи з відгуків з боку представників ліберального табору, імператор разом із авторами проекту, як не дивно, але наблизилися до модерного розуміння поняття нації – «він описує прогрес Росії не в термінах героїчної самопожертви вітчизні, а як результат еволюції національного «саморозуміння» [9,с.125]. На думку Р.Уортмана, парадокс консервативного націоналізму полягав у тому, що для привласнення пануючого західноєвропейської націоналістичної доктрини російська монархія повинна була демонструвати себе як монархію неєвропейську, таку, що народилася в руслі вірувань та традицій, які вкорінені в руському народі [9,с.226].

Загалом у реалізації ліберального, так само як і консервативного «проекту» російські націоналісти не занадто просунулися вперед. Хоча українська національна ідентичність формувалася повільно, український націоналізм виник, стимулюючи формування української нації. О.Міллер відзначав, що «ще до 1917 р. стає зрозумілим, що попередити виникнення малоросійської версії ідентичності, української, тобто такої, яка заперечує загальнооруську, виявилось неможливим» [7]. Навіть вже згадуваний Г.Паулі, радше інтуїтивно, кажучи про єдність, одночасно не усвідомлено її заперечує, віддаляє малоросів від великоруського «племіння». Згадуючи давні часи, автор етнографічного трактату стверджує що українці (малороси) «...до відділення від Росії жили разом єдиновірною та братською нацією», оцінюючи ж сучасність (як вже зазначалося, робота датується 1853 р.), він називає українців «...народом стародавніх часів, який перебував в постійних мріях про минуле та заперечує теперішнє разом із прогресом... Малороси залишилися вільними від зовнішніх впливів та зберегли чистоту нації» [4].

Чому ж процеси акультурації, та значно більшою мірою асиміляції в Україні складно назвати успішними? Існує ціла низка чинників, які унеможливили асиміляцію. По-перше, польське культурне домінування, зменшити вплив якого влада так і не спромоглася. Воно було настільки впливовим, що протистояло російському протягом тривалого часу, стимулюючи тим самим формування національної ідентичності українців. Традиційно, цей вплив іменували «польською інтригою». Другим чинником, на думку окремих консервативних діячів, зокрема, відомого в першій половині ХХ ст. публіциста Д.Скринченка, стало розташування центру українського руху за кордоном. На його думку, саме це зумовило «живучість» руху та значно більшу впливовість в порівнянні з білоруським. «Якби Галичина належала Росії, український рух залишився б таким же периферійним, як білоруський. Ну і, звичайно, не варто забувати про слабкість тих об'єктивних факторів, які заставляють людину, яка мешкає в Росії, говорити російською: відсутність обов'язкової початкової освіти, запізнє введення земств, слабка урбанізація та низький рівень соціальної мобільності» [10,с.147].

О.Міллер переконаний, що Росія запізнювалася із процесом модернізації, який зміг би «розмити» український рух, замість цього влада звернулася до заборон, що призвело до неминучої протидії. Нарешті, варто додати, що ліберальна преса, ліберальні російські діячі підтримували український рух апіорі, прогресивна інтелігенція переконала суспільство в нікчемності та шкідливості монархії. Не варто не враховувати і того, що напередодні війни певної популярності в суспільстві набули ліві, радикальні настрої, що в сумі створювало вибухонебезпечну (по відношенню до монархії та імперії) суміш. Щодо сприйняття представниками різних громадських та політичних груп факту посилення уваги з боку влади до закріплення позицій «офіційного націоналізму», то у більшості випадків спостерігався збіг із позицією, яку висловив відомий російський вчений, громадський та політичний діяч, один із ідеологів ліберального націоналізму та, одночасно лідер кадетської партії П.Струве, наголосивши на тому, що він «не лише не зміцнює великодержавне положення Росії, а навпаки, послаблює його» [11,с.241].

Значну частину роботи з підготовки українського успіху в Наддніпрянській Україні зробили організації, відверто консервативно-монархічного, та, відповідно, антиукраїнського характеру. Як вже зазначалося в цьому випадку в дію вступало правило «від супротивного». Одна з подібних організацій – монархічний, консервативний і антисемітський Союз російського народу, членів якого також називали чорносотенцями або Чорною сотнею. Союз російського народу і весь чорносотенний рух були спробою монархії Романових повторити досвід національної політики династії Габсбургів, який базувався на макіавелліністському принципі «розділяй та володарюй». Йшлося про спробу використовувати національні рухи підвладних народів на користь монархії.

Союз російського народу був створений у 1905 р. за схвалення царя Миколи II та фінансової підтримки Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі. Метою Союзу, як і всього чорносотенного руху, була мобілізація підданих на захист самодержавства і православ'я від революції і «ворожих» національних рухів. Як аргументовано доводить К.Федевич [12], через Союз російського народу царська влада поступово долучила

ся до розвитку національного загальнооросійського імперського проекту. Одним із завдань організації був захист православ'я від католицизму й протестантизму, протидія католицькому та польському впливам, а також русифікація і християнізація переважно єврейських міст та економіки краю. Союз відіграв парадоксальну роль у поширенні знань про українську історію і героїчну міфологізацію пам'яті про українське козацтво. Посилення національної самосвідомості українських селян також сприяли дії Союзу щодо захисту їх економічних інтересів. Між революцією 1905–1907 рр. і початком Великої війни чорносотенці були одними з найактивніших організаторів кооперативного руху. У 1912 р. з 204 наявних у Волинської губернії кооперативів 24 були організовані безпосередньо Почаївським Союзом російського народу [12]. Таким чином, опосередковано, члени Союзу долучилися до масової пропаганди малоросійської ідентичності серед українських селян.

Значний відсоток малоросів у середовищі російських монархістів в українських губерніях засвідчував успішність пропагандистських заходів, а також збереження прихильності малоросійській ідентичності протягом століття. Прагнення бути більш руськими ніж великороси, підкреслено вірогідна позиція стали руськими організацій, які діяли у великих українських губерньських містах. Особливо виділялися у цьому сенсі Київські монархічні структури. Після вбивства М.Багровим російського прем'єр-міністра П.Столипіна, їх представники зайшлися у націоналістичних істериках [13,с.66–68].

До міністерства внутрішніх справ надійшло звернення від членів всеросійського національного союзу про так звану «мазепинську загрозу». В документі наголошувалося, що цей рух переслідує виключно політичну мету – «відторгнення від Росії найбільш багаті її області» [14,арк.12]. Представники руху, як зазначалося «працюють над знищенням в широких народних прошарках російського національного почуття» [14,арк.12–14]. Члени київського товариства «Клуб російських націоналістів» підготували розгорнутий записку, яка була результатом узагальнення всього матеріалу що виходив друком протягом декількох років напередодні війни. На думку дописувачів, влада припустилася декількох фатальних помилок, а саме: надання дозволів на відкриття українських клубів, читалень, типографій, видання української літератури, газет, розвиток українського театру. Критикувалася також відсутність протидії з боку влади спробі організувати в державній думі українську фракцію. Дозвіл на переїзд зі Львова до Петербургу М.Грушевського, можливість його співпраці з польськими під час функціонування другої думи, разом з іншими причинами, віднесли до значних владних прорахунків. Київські націоналісти особливо наголошували на тісній взаємодії між українськими та польськими діячами. Найбільше обурення членів клубу викликали публікації матеріалів в польській пресі, в яких наголошувалося, що без відрощення в національному сенсі автономної України, автономія Польщі в Російській державі є неминучою утопією. Підсумовуючи, автори записки наголосили, що частина суспільства, «яка підтримувала ідею неподільності та єдності Росії, передбачаючи активні виступи з боку сепаратистів у дні ювілею Шевченка, звернулися до Міністерства внутрішніх справ з телеграмою, вимагаючи захисту в більш реальній формі» [15,арк.50–53]. Завершувався документ такою фразою: «спостереження за українським рухом триватиме й далі» [15,арк.50–53].

Загальні настрої, як владні так і суспільні, знайшли відображення в офіційних документах та донесеннях представників жандармських управлінь, інших офіційних установ Російської імперії. Сприйняття «українства як прагнення до автономії» [16,арк.5] стає досить популярним, та таким, що могло гіпотетично загрожувати цілісності імперії. У зв'язку із цим директор департаменту поліції розіслав в усі регіони записки з вимогою надати максимально загальну та широкую характеристику українського руху [16,арк.7]. У відповідь керівник Полтавського жандармського управління, доносив: «Зобов'язаний доложити, що подальшому вихованню молодого покоління у дусі сепаратизму та в переконанні, що малороси складають якийсь особливий народ, варто покласти край» [16,арк.10]. Жандармський чиновник запропонував власні рекомендації для розв'язання проблеми «малоросійського сепаратизму»: особливу увагу приділяти взаємодії духовного відомства та Міністерства освіти. Невідкладним заходом називалося «привлечение» в українські губернії народних вчителів із великоросів, в жодному разі не місцевих. Особливої уваги, на думку автора записки, потребували духовні заклади та сільське духовництво, якому, як зазначалося необхідно було надавати «енергійні» інструкції від єпархіального керівництва для «постановки вірного навчання» в народних школах історії Росії. Йшлося про те, що Малоросія частина єдиної Росії тому ніякої України не існує, так само як і не існує української (малоросійської) мови, яка, за твердженням жандармів, лише *наріччя*, а українське «вчення» – штучне явище. Нарешті, рекомендувалося знищити саму назву «Україна» як і слово «український» та замінити їх на Малоросія та малоросійський [16,арк.12]. Разом із цим, в документі містилися і інші, не менш промовисті рекомендації, які не випадково із контексту існуючої в імперії системи лояльності. У категоричній формі вимагалось знання та розуміння українського руху. Ця необхідність аргументувалася тим, що бездумні дії призведуть до того, що «постраждають ті малороси, які залишаються вірогідними, але люблять свою мову, культуру, старовину, усвідомлюючи нерозривний зв'язок з «великим руським народом. Необережне переслідування таких

осіб може штучно створити табір незадоволених. А от щодо «мазепинців», то за ними варто встановити спостереження» [16, арк. 14].

Підсумовуючи викладене зазначимо, що націотворчий процес в окреслений період характеризувався культурними та політичними взаємодіями. Специфіка Російської імперії XIX – початку XX ст. визначалася завданнями її модернізації, де найважливішими складовими були проблеми лібералізації та демократизації монархічної політичної моделі. Однак розвиток українського проекту загрожував руйнації імперської національної ієрархії. «Українське питання», разом із «польським» та «єврейським» стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява «українського питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності, та відповідно, засади концепції «офіційного націоналізму». Формування концепцій офіційних націоналізмів, які серед іншого, передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «каменем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст. та переходом до «глобальної дезінтеграції 1914–1945 рр.». Особливості розвитку національних проектів в нових умовах, спричинених руйнаціями «старих» імперій та появою «нових», разом із різними політичними режимами складають проблеми, які потребують подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Ливен Д. Империя на периферии Европы: сравнение России и Запада / Ливен Д. // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей / Под. ред. А.Миллера. – 2004. – С.71–94.
2. Каппелер А. Центри элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) / А.Каппелер // Ab Imperio. – 2007. – №2. – С.17–57.
3. Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: трансфер понятия нация в Россию (начало XVIII – середина XIX в.) / Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение. – 2010. – С.42–62.
4. Паули Г.–Т. Этнографическое описание народов России. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/189399/read>.
5. Костянтинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / Костянтинович М. – К, 1874. – 57 с.
6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги. Мифы и заблуждения в изучении империй и национализма / Ред.–составители: И.Герасимов, М.Могильнер, А.Семенов. – М.: Новое издательство, 2010. – С.265–281.
7. Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://lib.znate.ru/docs/index-109957.html?page=2>
8. Грушевський М.С. Українське питання. – К.: Наук. думка, 1997. – 218 с.
9. Уортман Р.С. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Р.С. Уортман. В 2-х т. – Т.2. От Александра II до отречения Николая II. – М.: ОГИ, 2004. – 794 с.
10. Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX в. / Россия–Украина: история взаимоотношений / А.Миллер. Электронный ресурс. Режим доступа: www.litopys.org.ua
11. Струве П.Б. Интеллигенция и революция // Вехи. Интеллигенция в России: Сборник статей. 1909–1910 гг. / Сост., коммент. Н.Казаковой / М.: Молодая гвардия, 1991. – 462 с.
12. Федевич К. Українізація через Чорну сотню. Електронний ресурс. Режим доступу до статті: www.zaxid.net/ 14.10.2011 р.
13. Народный жизненный календарь на 1912 год. – К.: Издание газеты «Двуглавый орел». – 78 с.
14. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26.
15. Там само. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.26. – 189 арк.
16. Там само. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.1326. – ч. 2.

* * *